

О ПАРАПЕТНОЈ ПЛОЧИ ИЗ НИША, ПОРЕКЛУ И ТИПОЛОГИЈИ ПАЛЕОВИЗАНТИЈСКИХ ПРЕГРАДА

Парапетна плоча из Ниша откривена је 1972. године у средишњем простору нишке Тврђаве, приликом конзерваторских радова на Белим – беговој хаџији.¹ Плоча од камена пешчара је затечена у секундарној употреби као подни камен,² окренута лицем надоле што је добро очувало њен рељеф.

Сачувана дужина плоче је 0,79м, ширина 0,63м, док је њена дебљина 7,5см. Украс, само са једне стране, састоји се од два рељефно обрађена поља, на основу којих се могу тачно израчунати њене праве димензије 1,08 x 0,63м. О техници и занатским финесима обраде камена не може се ништа рећи јер је плоча изгубљена, осим, према речима Д. Јанић, да је рађена прецизно и тачно захваљујући материјалу.³

Ретки примерци скулптуралног украса из ранохришћанског Ниша, обавезује нас да о знаној парапетној плочи кажемо нешто више. Нисмо у могућности да ближе одредимо материјал, технику клесања и на који начин је третиран рељеф и обрађивани профили. На основу сачуваног цртежа парапетне плоче из Ниша,⁴ можемо закључити да је она сведеног изгледа, начињена једноставним поступком али не и грубе израде.

Опште је прихваћено мишљење да је разлог малом броју сачуваних парапетних плоча што је то изузетно погодан грађевински материјал, о чему сведочи и судбина нишке плоче. Зато се чини разумљивим што у недалеком Царичином Граду није пронађен ни један фрагмент парапетне

¹ Тада откривеној и уз пуно поштовање конзерваторских принципа документованој парапетној плочи, током времена се губи траг. Остао је само цртеж руководиоца радаова арх. Данице Јанић и усмено саопштење на чему јој најсрдачније захваљујем. У фотодокументацији Завода за заштиту споменика културе Ниш нису пронађене фотографије плоче.

² Цамија је зидана у раздобљу од 1521-1523.г.-Д. Јанић, *Цамија у Нишкој Тврђави*, Рашка баштина 2, Краљево 1980, 193.

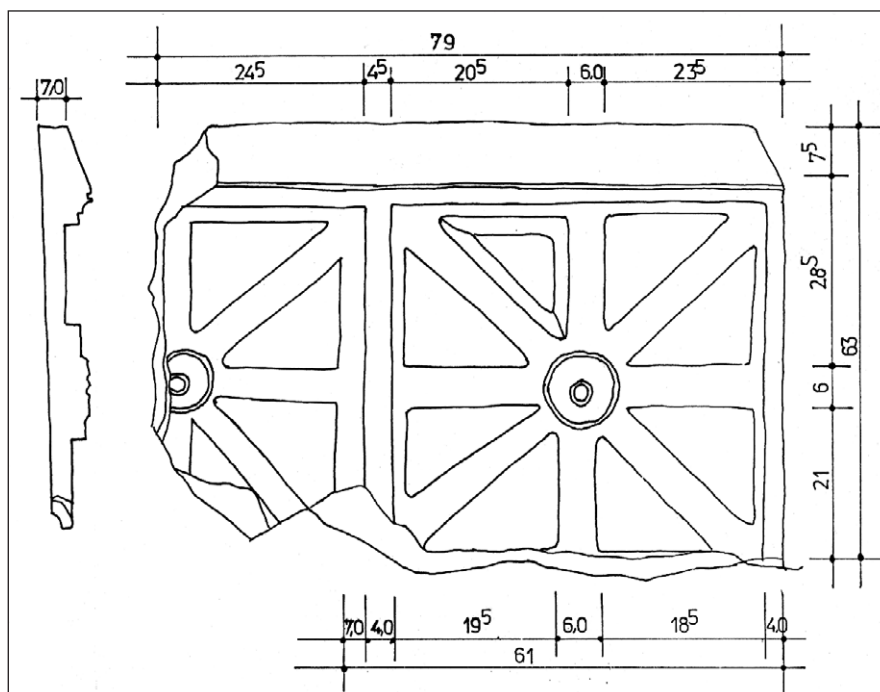
³ Парапетне плоче се најчешће клешу у мермеру у рановизантијском периоду, али се често употребљава и мекши камен - И. Николајевић-Стојковић, *Рановизантијска архитекционска пластика у Македонији, Србији и Црној Гори*, Београд 1957, 71.

⁴ Плоча је први пут објављена захваљујући Д. Јанић која ми је уступила цртеже у: М. Ракоција, *Културна ризница Ниша*, Ниш 2001, 60, сл.63.

плоче, што има за последицу да нам је непознат изглед олтарних преграда.⁵ Због малог броја знаних парапетних плоча споменимо и оне евидентираних из непосредне околине Ниша.

Испред села Клисуре као део урбане схеме византијског града Комплоса, коју су чинили манастирски комплекс на брду Комига, са једне стране реке Мораве, са леве утврђење потоњи српски град Копријан (Курвинград), и, ниже на узвишеној заравни, смештена је рановизантијска трикохална црква.⁶ У њеној унутрашњости откривени су поломљени делови плоче олтарне преграде са крстом која припада ранохришћанској епохи.⁷

У непосредној околини Ниша, код села Миљковац, насупрот српског средњовековног града Железника, на једнако важном стратешком узвишењу, налази се рановизантијско утврђење звано Градиште. У његовој

Сл.1. Парапетна плоча из Ниша, према арх Д. Јанић

Fig. 1. The parapet slab from Niš, according to arch. D. Janić

⁵ И. Николајевић-Стојковић, *нав. дело*, 55

⁶ М. Ракоција, *О цркви Св. Јована у селу Орљане код Ниша и њеном месту у историји византијске архиепископије*, Ниш и Византија II, Зборник радова са научног скупа, (Ниш 2003), 75-106.

⁷ А. Оршић-Славетић, *Белешке са путовања*, Старинар, трећа серија 10-11, (Београд 1935-1936), 170; Ђ. Стичевић, *Рановизантијска црква код Куршумлије*, ЗРВИ 2, (Београд 1953), 182-183 - црква је на основу архитектура и делова плоче олтарне преграде датована у VI век.

унутрашњости видљива је полукружна апсида цркве са синтроносом. Испред је била мермерна олтарна преграда о чему сведоче затечени ситнији фрагменти парапетних плоча којима се губи траг. На њима, у тракасто профилисаном правоугаоном раму, могу се препознати кракови крста.⁸

Наша парапетна плоча је једини знани пример са простора града Ниша о чијем изгледу, за разлику од наведених, можемо говорити на основу сачуваног цртежа. (сл. 1) Плоча је подељена на два квадратна поља уоквирена једноструком траком. Унутар поља уклесане су две дијагонално укрштене траке које врховима додирују углове поља. Друге две укрштене траке, по целој висини и ширини поља, формирају једнокраки крст. Између кракова крста и дијагоналних трака образују се једнокраки правоугли троуглови. Место где се пресецају краци крста и дијагонале трака је пластично означено кругом унутар кога је мањи круг.

Сл.2. Константинов славолук

Fig. 2. The Constantine's triumphal arch

Рељефна декорација нишке плоче, са изгледом кризмона који чини крст и слово “X”, је добар повод да нешто више кажемо о генези и развоју конкретног геометријског мотива на овом типу преградних плоча.

Ограда, по природи ствари, обележава, одваја и ограничава приступ одређеном простору, и може бити начињена од дрвета, метала и мермера–камена. Сходно томе, ограда је носилац симболике издвојеног места. Прихваћено је да настанак и развој геометријског мотива, какав затичемо на нишкој плочи, треба тражити у антици, у имитацији дрвене ограде коју су чиниле две греде дијагонално укрштене у квадратном раму.⁹ О томе сведочи Еузебије у својој Црквеној историји описујући места издвојена “решеткастим дрвеним преградама”.¹⁰

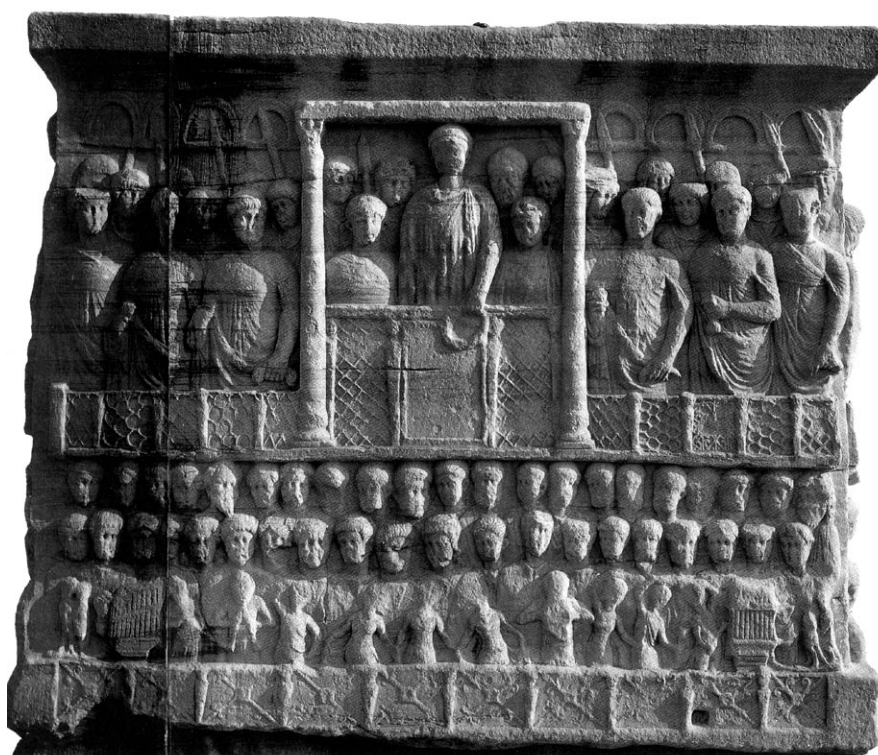
Универзална решеткаста ограда употребљавана је за преграђивање различитог простора. Ограду чини решетка од метала или дрвених летви у облику слова “X”, камени транзени или низ камених плоча, којима се издваја одређен култни простор у храму и некрополи, или почасни у палати,

⁸ М. Ракоција, *Манастѝри и цркве града Ниша*, Ниш 1998, 20, 77-79.

⁹ И. Николајевић, *Неколико ранохришћанских рељефа геометријског сѝи-ла из Далмације*, ЗРВИ 11, Београд 1968, 18.

¹⁰ Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, X, 4, 39, 44.

хиподрому, позоришту. Најчешће се преграђује место предодређено за угледне личности, или простор одређен за уздизање култа и реликвијаре.¹¹ Примера има много, посебно од времена када хришћанство ступа на историјску сцену. Споменимо фриз са константиновог славолука с краја IV века, (сл. 2) где је представљена решеткаста ограда са грудним фигурама (херме). На рељефу теодосијевог обелиска у Константинопољу, иза преграде едикуле, представљен је император. (Сл. 3) Иза такве решеткасте преграде хиподромске царске ложе у Константинопољу, у плитком рељефу конзуларног диптиха од слоноваче, представљена је породица Лампадија око 450. године. (сл. 4)

Сл.3. Теодосијев обелиск, база, Константинопољ

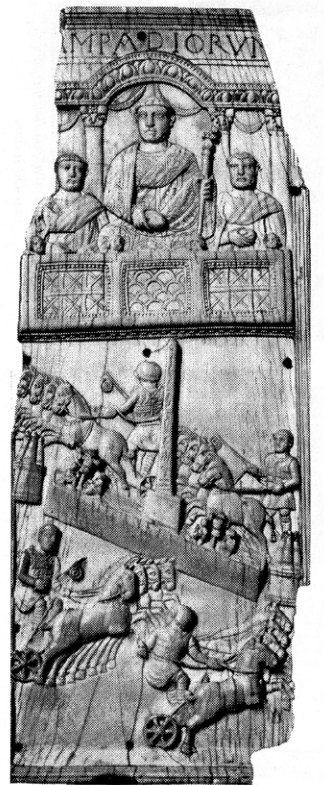
Fig. 3. The obelisk of Theodosius, base, Constantinople

У ранохришћанској култној пракси слични конструкцијама је ограђиван гроб мученика. Парапетним плочама окруживани су и гробови имућних појединаца, као замена за саркофаг. Са три стране гроб је ограђиван

¹¹ Ch. Delvoye, *Cancelli*, Peallexikon zur Byzantinische Kunst, I, Stutgard 1966, 902-903; И. Досева, *Ранновизантијскије олітарни прегради в Тракия*, Проблем на изкуство 3, Софија 2002, 10

зидом, док је четврта страна затварана скулптованим плочама, чија се декорација уклапа у христолошки садржај једновремених саркофага.¹² У ранохришћанским црквама преграђује се свети Престо олтарном преградом која у суштини представља ограду око гроба,¹³ и амвон као главна места за обављање литургије. То је време када преграда постаје и значајна естетска појава.

Еузебије (Eusebius), епископ града Цезарије (Caesarea) из Кападокије (Cappadocia) у делу Црквена историја (Хисторија еццлесиастичка) писаном око 317. године, описујући цркву у Тиру и начин преграђивања одређених места унутар ње каже: “Напоследку, светилиште, другим речима светилиште Светих, сместио је у средиште и то тако да и оно буде неприступачно мноштву, оградивши га дрвеним решеткама савршено обрађеним радом вештих руку, што је задивљујући приказ за посматрача.”¹⁴ У тим првим вековима хришћанства, прво дрвене решеткасте ограде а затим преградне плоче, су у базиликама одвајале средњи од бочних бродова. И о томе, на сликовит начин, сазнајемо од Еузебија: “Међупросторе између стубова затворио је решеткастим дрвеним преградама подигнутим до прикладне висине, ...”¹⁵ Једнак мотив затичемо у ранохришћанском фреско сликарству, посебно у декорацији гробница.¹⁶ Овај, назовимо га, *изворни тип* решеткасте ограде коју чине дијагонално постављене летве у квадратним рамовима затичемо пред крај IV века, између осталог, и у ранохришћанској гробници из Јагодин Мале у Нишу.¹⁷ (сл. 5)

Сл.4. Диптих породице Лампадија, слоновача
Fig. 4. The diptych of the Lampadia family, ivory

¹² И. Николајевић, *Неколико ранохришћанских рељефа геометријског стила из Далмације*, 17 са литературом; А. Grabar, *Skulptures byzantines de Constantinople (IV-X siècle)*, Paris 1963, 33.

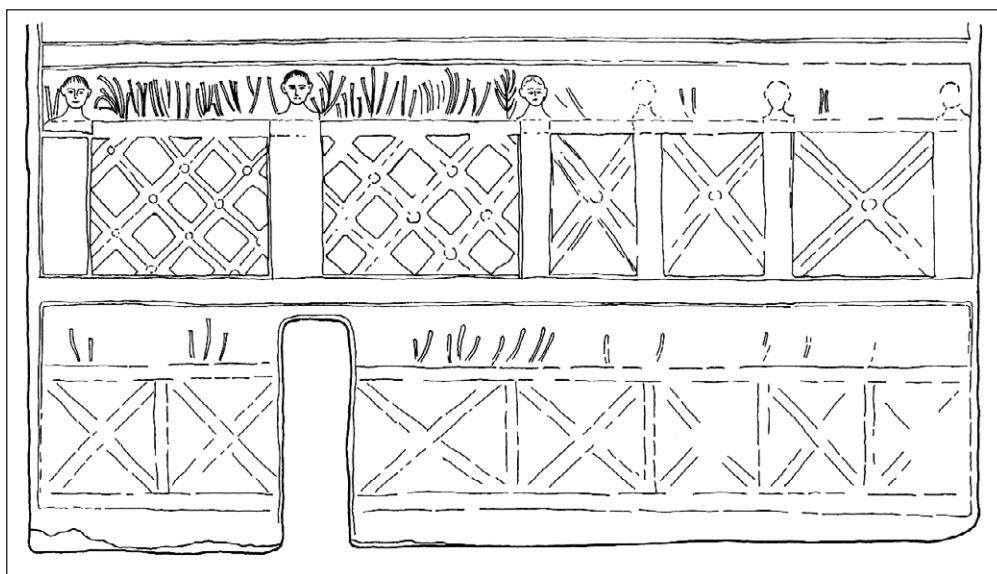
¹³ В. Лилчић, *Ранохришћанска црква*, Скопје 2003, 124/5 са литературом.

¹⁴ Euseb., *Hist. Eccl.*, X, 4, 44.

¹⁵ Ibid, X, 4, 39

¹⁶ И. Николајевић, *Неколико ранохришћанских рељефа...*, 18 - у намени бр. 11 наведена је литература о значају ових ограда.

¹⁷ О распрострањености ограда са овим мотивом на једновременом зидном сликарству, наводећи све гробнице чија декорација има сличности са нишком, уз ослањање на дело Ф. Геркеа, доноси Л. Мирковић, *Старохришћанска гробница у Нишу*, Старинар, књига V-VI (1954-1955), Београд 1956, 62-69; F. Gerke, *Die Wandmalereien der neugefundenen*

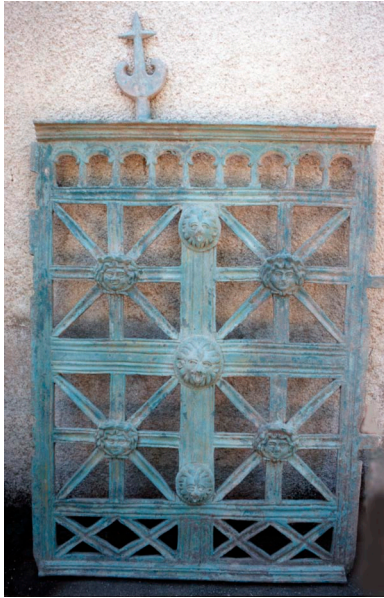
Сл. 5. Декорација ранохришћанске гробнице у Јагодин Мали, Ниш
 Fig. 5. Decoration of the early Christian crypt in Jagodin Mala, Niš

Сликање овакве ограде у нишкој гробници неби требало посматрати само као случајност и устаљен чин произашао из њене прихваћене симболике одвајања овог света од оног, већ, што смо нагостили, и резултат уметничког надахнућа из савременог Ниша, било то монументално црквено сликарство, или, пак, црквени или световни мобилијар.¹⁸ После открића бронзане ограде на Медијани, наше претпоставке су потврђене као тачне. Сада можемо ићи још даље и нагостити закључак да је баш новооткривена бронзана ограда била пред очима уметника који је осликао зидове ранохришћанске гробнице у Јагодин Мали.¹⁹ На први поглед видљиву сличност између насликане рајске ограде у гробници и ограде од бронзе, на овом месту сувишно је дубље анализирати, али ће нам послужити као један од ослонаца за датовање наше плоче и сагледавање развоја њеног рељефног орнаментa.

Grabkammer in Pécs, Neue Beiträge zur Kunstgeschichte des 1. Jahrtausends-Spätantike und Byzanz, Baden-Baden 1952, 115-137.

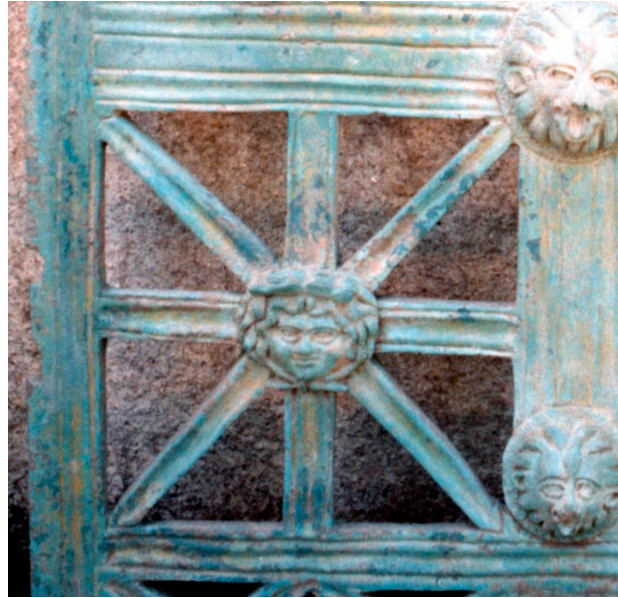
¹⁸ М. Раковија, *Културна ризница Ниша*, Ниш 2001, 43.

¹⁹ Пре открића ограде у књизи М. Раковија, *Културна ризница Ниша*, 43, нагостена могућност да се уметник при осликавању гробнице угледао на предмете из свог окружења, саопштена и усмено г. Васићу, превиђена је али прихваћена уз ограду да је “прилично смела”: “Предлажемо смелу хипотезу да је сликар гробнице у Јагодин Мали видео ограду на Медијани док је још увек била постављена у некој од соба.” - М. Vasic, *Bronzerailling from Mediana*, Старијар LIII-LIV/2003-2004, Београд 2004, 88; Хипотеза када је изречена свакако је била смела, после открића бронзане ограде делује уверљиво.

Сл. 6. Бронзана ограда из Ниша,
предња страна

Fig. 6. The bronze fence from Niš,
front side

Сл. 7. Бронзана ограда из Ниша, детаљ

Fig. 7. The bronze fence from Niš, a detail

Декорација преградних плоча бронзане ограде пружа прилику да на једном месту сагледамо развој декоративног мотива са наше плоче који одговара облику осмокраког крста. Већ је речено да је овај мотив потекао од дијагонално укрштених летви, онако како су престављене у најнижој зони бронзане ограде. (Сл. 6) Изнад, у квадратним пољима, преко две дијагонално укрштене летве преклапају се хоризонтална и вертикална летва образујући крст, баш како је то учињено у рељефу на нашој каменој плочи. Једина разлика је у месту укрштања, које је на бронзаној огради обележено главом медузе или лава, док је на каменој плочи означено кругом у кругу. (Сл. 7)

Некако у ово време, када је начињена бронзана ограда и осликана гробница у Јагодин Мали, овај орнамент затичемо у скулптури у Сирмијуму (Сремска Митровица)²⁰ (сл. 8), Салони²¹ и Караташу (Диана),²² (сл. 9) али и у мозаичној техници у нимфеуму на Медијани (сл. 10) и Диоклецијановој палати у Сплиту, (сл. 11) све из IV века, и нешто касније, у V веку, на

²⁰ Brunsmid, *Kameni spomenici hrvatskog Narodnog muzeja u Zagrebu*, Vjesnik hrvatskog arheoloskog drustva, N.S. 11 (1910/11), Zagreb 1911, 18, br.668.

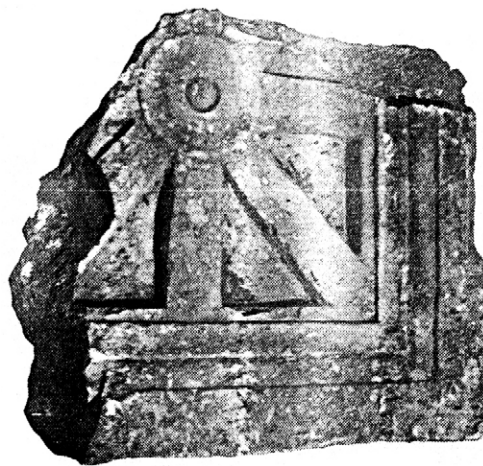
²¹ G. Milosevic, *Strukture with crypt and masonry tomb at Karatas near Kladovo*, Studia Historica et Archaeologica in Honorem Magistrae Doina Benea, Temisoara, 265.- Захваљујем се колегиници Г. Милошевић што ми је указала на свој рад који ми је био од велике користи.

²² G. Milosevic, *нав. дело*, 262-267; I. Nikolajevic, *Sahranjivanje u ranohriscanskim crkvama na podrucju Srbije*, Arheoloski vesnik 29, (Beograd 1978), 684-686.

Сл.8. Парапетне плоче из Сирмијума

Fig. 8. Parapet slabs from Sirmium

Сл.9. Караташ, фрагменат парапетне плоче

Fig. 9. Karataš, a parapet slab fragment

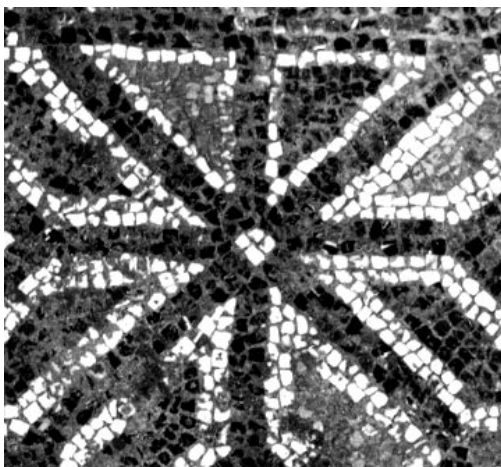
поклопцу саркофага из цркве Sant' Apollinare in Classe у Равени.²³ (сл. 12) Једнак мотив у различитим материјалима и техникама И. Николајевић објашњава коришћењем истих приручника.²⁴ Уз приручнике, не треба занемарити угледање провинцијских мајстора на посебно поштоване предмете из непосредног окружења, као могућ захтев наручиоца за уважавањем традиције. То може помоћи да разоткријемо у каквим околностима се развијала локална уметност и стваралаштво.

У времес већ формиране хришћанске иконографије на парапетним плочама се представљају христолошки геометријски мотиви, најчешће кризмон, као у Нишу, истоветни са онима који красе саркофаге.²⁵ Тачност изреченог потврђује

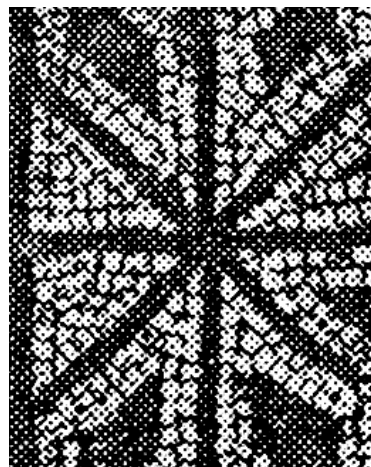
²³ А. Grabar, *L'Age d'or de Justinien*, Paris 1966, sl. 288.

²⁴ О подударности мотива у декоративној скулптури и подним мозаицима видети: I. Nikolajevic, *Zajednicki dekorativni motivi na podnim mozaicima i u skulpturi*, Materijali XVIII, Bitola 1978, 219-230.

²⁵ И. Николајевић, *Неколико ранохришћанских рељефа.....*, 17.

Сл.10. Нимфеум на Медијани, детаљ мозајка

Fig. 10. The nymphaeum in Mediana,
a detail of the mosaicСл.11. Диоклецијанова палата,
источно од маузолеја, детаљ мозајкаFig. 11. The Palace of Diocletian,
eastjard from the mausoleum,
a mosaic detail

декорација поклопца саркофага из Равене, на коме су представљени кризмони једнаки са оним на нишкој парапетној плочи. Ипак, колико се може тврдити само на основу сачуваног цртежа, геометријски мотив са нишке плоче идентичан је са мотивима на знаним парапетним плочама из Караташа и Сирмијума. Још ближе, судећи како је решен средишњи круг у кругу, једнак је са парапетном плочом из Караташа, од пропорција преко обраде и стилизације, до симболике.

Основни садржај нишке плоче јесу траке крста, истих пропорција са дијагоналним тракама слова „X”. Наглашено место укрштања трака, кругом у кругу, наговештава у хришћанству већ заживелу симболику представе Христа и Бога.²⁶ Клесар ове плоче је, у то не треба сумњати, добро познавао хришћанску традицију и симболику изведеног рељефа.

На тај начин представљен је сведен, до савршенства стилизован мотив кризмона који је најтачније назвати *основним типом* произашао из т.з. *изворног типа* препознатог у две дијагонално укрштене летеве. Геометријски мотив са нишке плоче који смо определили као основни тип, временом обogaћен разним варијантама круга, надахнуто обликованим тракама, биљним и другим мотивима, И. Николајевић је зналачки издвојила као плоче *развијеног типа*. Тај развијен тип кризмона, до тада смештан у широк временски размак V и VI века, ближе датује у другу половину

²⁶ Круг, као и крст, означава небеско царство (вечност) где се налазе небеска рајска врата и Господ Бог, квадрат, земаљско време (пролазност) - J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Rјесnik simbola*, Zagreb 1983; В. Лилчић, *Македонскиоџ камен за боговџије, христџјане и за живоџи љо живоџи* II, Скопје 2002, 636, 1086; Исти, *Ранохристџијанска црква*, Скопје 2003, 124

Сл. 12.
Саркофаг
из Сант'
Apollinaire
in Classe,
Равени

Fig. 12. The
sarcophagus
from Saint
Apollinaire
in Classe,
Ravenna

VI века.²⁷ Њему предходи предложени основни тип кризмона који из изведене анализе треба одредити у другу половину IV века, не даље од првих деценија V столећа. (Сл. 13) На тај начин смо сагледали развој овог мотиве што је резултирало одређеним развијеним типом. Развијени тип, као такав, по природи стари морао је имати свој пут.

Генезу, развој и предложену типологију плоча са кризмомом, од изворног, преко основног до развијеног типа, најбоље осликава рељеф са плоче из Манастирина на којој затичемо сва три типа.²⁸ (сл. 14) По ободу је *изворни тип* (укрштене траке) у средини *основни тип* (осмокраки крст), а заједно, складно укомпоновани и надахнуто разиграни творе *развијени тип*.

Наведене плоче из Ниша, Кладова, Сремске Митровице, Далмације, до саркофага из Равене, међусобно су блиске због мотива основног типа који је приказан на њима. Примера има много, а издвојени су само они који би требало да потврде претпостављено правило.

Декорација ранохришћанске гробнице у Јагодин Мали и новооткривене бронзане ограде, пружа нам могућност да успоставимо везу између представљених мотива на њима и рељефа са наше плоче. На ову чињеницу ћемо се ослонити у покушају разоткривања времена настанка наше плоче, што сматрамо посебно значајним за град Ниш и његову историјско-уметничку прошлост.

За датовање нишке плоче од значаја је изречена претпоставка да су крајем IV века сликари рајске ограде из гробнице,²⁹ пред очима имали

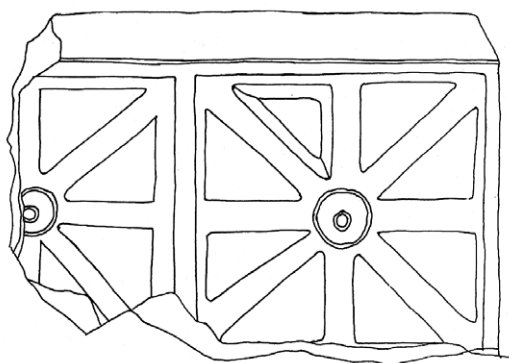
²⁷ И. Николајевић, *Неколико ранохришћанских рељефа* ..., 18-20. Андре Грабар сматра да је у VI веку већ установљен особен вид крста чија раширена рамена имају кружне завршетке на сваком од осам кракова а представља константинову верзију - G. Gerov, *L'image de Constantin et Helene avec la croix: étapes de formation et contenu symbolique*, Ниш и Византија II, Зборник радова са научног скупа, Ниш 2004, 232; A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, Paris 1936, 32-39.

²⁸ И. Николајевић, *нав. дело*, сл. 6.

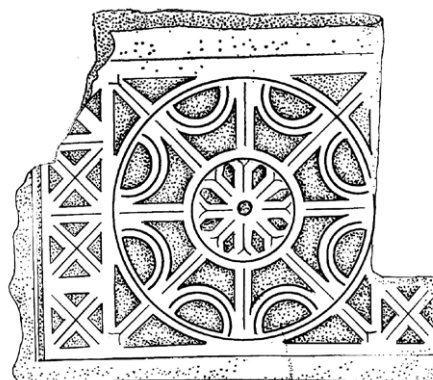
²⁹ Л. Мирковић, *нав. дело*, 66

1 – Изворни тип, прва половина IV века и старији

2 – Основни тип, друга половина IV и прва половина V века

3 – Развијени тип, друга половина VI века

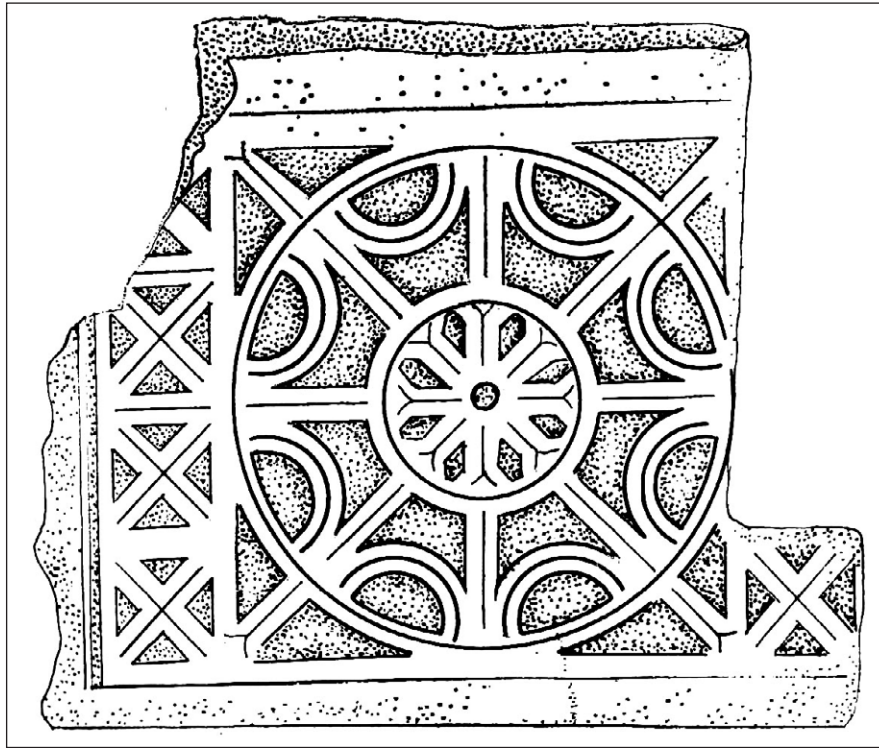
Сл.13. Развој и типови кризмона: 1 – Изворни тип (прва половина IV века и старији);
2 – Основни тип, друга половина IV и прва половина V века;
3 – Развијени тип, друга половина VI века (према И. Николајевић)

Fig. 13. The development and types of Chrismon: 1 – The original type, first half of the IV century and older; 2 – The basic type, second half of the IV and first half of the V century; 3 – The developed type, second half of the VI century (according to I. Nikolajević)

недавно откривену бронзану ограду. Пошто се ово намеће као тачно, имамо добар разлог, узевши у обзир сличност мотива на бронзаној огради са парапетном плочом, да су скулптори, као и сликари угледали на своје окружење, били инспирисани мотивима са новооткривене бронзане ограде, донете у Ниш у другој половини IV века.³⁰ У складу са новим учењем, главу медузе или лава заменили су кругом у кругу. Највероватније је у то време, крајем IV века, начињена нишка парапетна плоча. И парапетне плоче које су једнаке са нишком, из Сирмијума и Караташа, сагледане су као хришћанске настале у IV веку.³¹ Датовање наше плоче са сведеним кризмоном у IV век, уклапа се у предложену типологију плоча са овим

³⁰ M. Vasić, *нав. дело*, 79 - "Највероватније је донета на Медијану за време боравка цара Јулијана у Нишу 361."

³¹ I. Nikolajević, *Sahranjivanje.....*, 684.

Сл.14. Манастирина, Салона

Fig. 14. Manastirine, Salona

мотивом као основни, настао крајем IV века, из кога ће нешто касније, у V и VI веку, разним комбинацијама, настати развијен тип. И геометријска орнаментација одређује нишку плочу у ранохришћански период и време формирања византијске скулптуре.

Парапетна плоча из Ниша откривена је у секундарној употреби што отежава датовање и правилно сагледавање. Ипак, отворена је могућност за, мишљења смо, основане претпоставке које могу бити од користи као радна хипотеза за будућа истраживања која би се потврдила могућим новим открићима.

Овај детаљ архитектонске скулптоване декорације, овако издвојен, не пружа могућност да се тачно одреди његова намена и место где је стајао. Међутим, то што је плоча откривена у хамији, које су често грађена на старим хришћанским културним местима, наводи на претпоставку да се у непосредној близини хамије налази хришћански храм. О постојању култног објекта на овом простору указују и ситнији предмети откривени археолошким ископавањима препознатљиве културне намене: фрагменти еухаристичког диска, енколпиони, жишци украшени кризмомом и коцкице

од стаклене пасте пресвучене златним листом.³² Намеће се претпоставка да је ова парапетна плоча припадала олтарној прегради оближње цркве чије постојање није разрешено. Није искључено да је плоча део преградног зида између бродова базилике, можда је одвајала неки простор у склопу мартиријума у Јагодн Мали, као она једнака њој из Караташа,³³ или је, пак, ограђивала гроб неког имућнијег Нишлије. Ово питање за сада мора остати отворено.

Отвара се и питање у којој клесарској радионици је израђена нишка плоча. Ако плоче из Караташа и Сирмијума, које су једнаке са нишком, према И. Николајевић, вероватно потичу из истог атељеа,³⁴ онда постоји добар разлог за претпоставку да је и плоча из Ниша изашла из тог атељеа. Плоче из Караташа, Сирмијума и Ниша, са једнаким декоративним мотивом и занатском обрадом, по свој прилици, настале су у истој клесарској радионици.

Појаву идентичних плоча у Сирмијуму и Караташу И. Николајевић објашњава речним саобраћајем који се одвијао Дунавом и Савом.³⁵ Откриће исте плоче у Нишу може се објаснити на једнак начин. На реци Нишави је у III веку, то знамо, био развијен саобраћај са бродовима којима су снабдевали легије и приобалне градове, док су се у граду Нишу обучавали морнари.³⁶ Није тешко претпоставити да се речни саобраћај Нишавом одвијао и у IV веку. Веза између Ниша и дунавског лимеса у IV веку је потврђена постојањем радионице за израду војне опреме која је снабдевала легије на дунавској граници.³⁷ Водени путеви Нишаве, Мораве и Дунава, уз мотив, још једанпут обједињују плоче из Ниша, Караташа и Сирмијума. У то време, једнако су се извозили готови клесарски производи из угледних центара и они настали у провинцијским радионицама.³⁸

Где се налазила радионица у којој су израђене све три плоче, тешко је рећи. Ипак, документовано је постојање различитих заната у Нишу. Већ у III веку у Нишу, поред других заната, постоји локална каменорезачка радионица (*lapicidinae*) у којој раде домаћи скулптори и клесари. Груба обрада појединих скулптура и палеографске одлике текстова, указују да су локални клесари били активни у нишким радионицама и у IV веку.³⁹ У једној таквој радионици могла је настати и нишка плоча.

Треба прихватити, чини нам се потврђену претпоставку, да се и скулптор нишке плоче, једнако сликару гробнице у Јагодин Мали, угледао

³² Р. Љубинковић, *Тврђава, Ниш - средњовековно насеље*, Археолошки преглед 4, Београд 1962, 255, 257-260; *Дневник са археолошких ископавања*, Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш.

³³ G. Milosevic, *нав. дело*, 284.

³⁴ I. Nikolalevc, *Sahranjivanje ...*, 685.

³⁵ *Исто*, 685.

³⁶ П. Петровић, *Ниш у античко доба*, Ниш 1976, 32,52 - да су се војници за службу у морнарици обучавали иу Нишу потврђује споменик Луција Касија Кандида, морнаричког регрута седме Клаудијеве легије нађен у нишкој Тврђави.

³⁷ П. Петровић, *нав. дело*, 126/7; Cf. *Notitia dignitatum*, or. XI, 37.

³⁸ И. Николакевић, *нав. дело*, 11, 26.

³⁹ П. Петровић, *нав. дело*, 155-159.

на откривену бронзану ограду. Као да је наша плоча дело мајстора неке локалне радионице које су увек, уважавајући диктате из уметничких центара, налазили инспирацију из свог непосредног окружења као део затечене локалне традиције, уметничког тражења и захтева наручиоца. Бронзана ограда је добар разлог да се у нишком атељеу прихвати овај мотив и еволуира до стилизованог кризмона, који треба препознати у време када је хришћанство узимало маха у овим крајевима, као општеприхваћено решење у Нишу, већ тада, јаком упоришту хришћана.⁴⁰ Понављањем старог и за хришћане читљивог мотива, клесар је задовољио укус средине за коју је радио. Овакво подржавање старих уметничких мотива препознатљиво је за цео средњи век,⁴¹ па оно важи и за рановизантијску уметност у Нишу. У Нишу је представљен сведен облик кризмона који је могао настати у локалној радионици као прототип бронзане ограде чија је декорација била сваком разумљива и посебно уважавана. За очекивати је да су локалне занатлије орнаменте изводили под утицајем окружења у коме стварају, угледајући се на оближње угледне примере. Они се нису издвајали од преовлађујућег тренда који се огледа у сведеној геометризацији и поједностављивању орнаментике. Временом, рељеф је све богатији, што је послужило као временска одредница за нашу плочу.⁴²

Намеће се, поред свега, ипак смео закључак, да су плоче са идентичним мотивом са нишком, из Караташа и Сирмијума, израђене у нишкој радионици, и, једнако војној опреми произведеној у Нишу, речним путем стигле до Дунава – Караташа и Сирмијума. Ниш је имао локалну скулпторску радионицу препознату у мотиву ове парапетне плоче, што не треба схватити као специфичност нишког атељеа. Касније у VI столећу, са више аргумената, у науци је отворено питање постојања средишта скулпторске школе у Нишу, чиме се заокружује значај локалне скулпторске традиције и старијих споменика као што је наша плоча.⁴³

Нема сумње да је овај део црквеног намештаја могао настати у времену извесног благостања и слободе хришћанске вере. Као родни град цара Константина, Ниш је свој највећи политички, економски, културни процват и духовни преображај доживео у IV веку. Богату ранохришћанску прошлост Ниша, уз археолошке налазе, потврђују и писани извори. Чувени хришћански мислилац из IV века, св. Виктриције наводи Ниш као један од знаменитих градова у коме се чувају реликвије мученика пострадалих за христову веру. Ниш је по угледу на веће Малоазијске центре био град мученика - *Martirionolis*. То је време када је Ниш угледно епископско

⁴⁰ М. Ракоција, *Манастѝри и цркве града Ниша*, 13-21; Исти, *Културна ризница Ниша*, 46-62.

⁴¹ А. Grabar, *Skulptures byzantines de Constantinople (IVe - X^e) siècle*. Bibl. archéol. et hist. de l'Inst. français. d'archéol. d'Istanbul XVII, Paris 1963, 96-97; И. Николајевић, *Miscellanea о средњовековној скулптурѝ у Јужославији*, ЗРВИ XVIII, Београд 1978, 229.

⁴² И. Николајевић, *Прилоѝ проучавању византѝјске скулптурѝ од 10 до 12 века из Македоније и Србије*, ЗРВИ 4, Београд 1956, 157-186.

⁴³ И. Николајевић, *Рановизантѝјска декоративна ѝластѝка у Македонији, Србији Црној Гори*, Београд 1957, 59.

седиште, чије епископе знамо поименице. Први за кога знамо је Киријак (Cyrillus) који се спомиње пре сабора у Сердики (Софија) 343. године. На сабору у Сердики присуствује Киријаков наследник и противник епископ Гауденције. Гауденцију, ватреном противнику аријанства, придружује се св. Атанасије Велики. О угледу града Ниша говори податак да после сабора у Сердики, у Ниш долази св. Атанасије да би Ускрс дочекао 334. године са својим пријатељем Гауденцијем. Св. Атанасије Велики остаје у Нишу, за очекивати је, све до 350. године, односно до смрти цара Констанса, владара западног дела царства и заштитника православне вере. Присуство св. Атанасија у Нишу несумњиво се одразило на духовни живот и уметничко стваралаштво града.⁴⁴ У таквој духовној клими израђена је наша парапетна плоча.

У недостатку каталожке систематизације покушали смо да на основу издвојених примера парапетних плоча са простора овог дела Балкана, дођемо до више података о нашој плочи и тако допунимо наше знање о уметности првих хришћана Ниша. После анализе настанка палеовизантијских преграда, предложили смо генезу и типологију развоја парапетних плоча са мотивом кризмона. Надовезавши се на досадашња знања у науци која генезу кризмона сагледава кроз две укрштене летве, које смо препознали као изворни тип. Плоче са сведеном представом кризмона издвојили смо као основни тип, који претходи у науци установљеном развијеном типу. Уз сазнање да је овај мотив део општег знања, указали смо на могуће угледање на предмете из окружења као метод стваралаштва нишких уметника. Покушали смо да утврдимо постојање нишког ателџа у IV веку одакле су се овакве плоче извозиле до дунавског лимеса. Нова открића парапетних плоча основног типа у Нишу и околини умногоме би разрешила овде изложена размишљања.

Miša Rakocija

ON THE PARAPET SLAB FROM NIŠ AND ON THE ORIGIN AND TYPOLOGY
OF EARLY-BYZANTINE PARTITIONS

The Niš parapet slab was discovered in 1972 in the central part of the Niš Fortress, during art-conservation works in the Belim-Bey Mosque. The sandstone slab was found as having been used as a secondary material for the floor in the Belim-Bey Mosque, turned front-side down.

⁴⁴ М. Ракоција, *Манастѝри и цркве*, 13-15; Исти, *Културна ризница...*, 41-43; Исти, *Рановизантијска гробница на свод код села Клисура поред Ниша и крајњак осврћу на проблем засведених гробница*, Ниш и Византија II, Зборник радова са научног скупа, Ниш 2004, 157/8; R. Bartoř, *Die Entwicklung der Kirchen-Organisation in der Westbalkan Provinzen (4. bis 6. Jahrhundert)*, *Miscellanea Bulgarica* 5, II Internationalen Symposium Haskovo, Bulgarien, 10.-13. jun 1986, Wien 1987, 149-160., n.21; Socratis Sholstici, *Ecclesiastica Historia*, I, 36; II, 12

Our parapet slab is the only known example from the territory of Niš whose form and appearance can be discussed on the basis of a preserved drawing. The slab is divided into square panels framed by a single strip. The panel inside contains an engraved diagonally crossed strip stretching to the panel corners. The other square panels contain a Greek cross extended throughout the entire height and width of the panel. Right-angled isosceles triangles are formed between the arms of the cross and the diagonal strips. The spot in which arms of the cross and diagonals of the strips intersect is plastically marked by a circle with another smaller circle inside it. The relief decoration of the Niš slab, looking like a cross formed of a cross and a letter „X“, gives solid ground for a more profound discussion about the genesis and development of this concrete geometric motif on such type of partition slabs.

A fence bears the symbolism of a separated place. It has been accepted that the origin and development of the geometric motif found in the Niš slab should be traced back to the antiquity, to the imitation of a wooden fence made of wooden beams diagonally crossed within a square frame. Eusebius gives evidence of this in his „Ecclesiastical History“, describing the places separated by „lattice wooden partitions“.

A universal lattice enclosure was used for constructing partitions in different spaces. The enclosure consists of a metal trellis or wooden lattice screen made in the form of the letter „X“ and stone transennas or a line of stone slabs separating a specific cultic area in a temple and a necropolis, or a place of honor in a palace, a hippodrome or a theatre. There are plenty of such examples, particularly from the time when Christianity stepped in the historical scene. Some of them are the frieze on the Constantine's triumphal arch from the end of the IV century, the relief on the obelisk of Theodosius in Constantinople and the consular diptych of the Lampadia family dating from about 450.

In the early Christian cultic practice, tombs of martyrs used to be enclosed by similar structures. Parapet slabs also fenced in the graves of healthy persons, as a substitute for sarcophagus. In early Christian churches, the Holy Table was separated by an altar partition which represented in fact a fence around a tomb and the ambo. During these first centuries of Christianity, the central nave was separated from the side-aisles in basilicas first by wooden lattice enclosures and later by partition slabs. This is confirmed by Eusebius (Ibid, X, 4, 39). The same motif is found in early Christian fresco painting, particularly in the decoration of crypts. This, one may call it original type of lattice enclosure made of diagonally positioned laths within square frames were used at the end of the IV century, among other places, in the early Christian crypt located in the area of Jagodin Mala in Niš, as well.

The picture of such enclosure in the crypt in Niš should not be regarded only as a coincidence and an established practice derived from its accepted symbolism of separating this world from the world beyond, but it should also be seen as a result of the artistic inspiration in the contemporary Niš, be it monumental ecclesiastical painting or church or secular movables. Upon the discovery of the bronze fence in Mediana, our hypothesis proved to be true. We can now go further and indicate a conclusion that this very fence was before the eyes of a painter who frescoed the walls of the early Christian crypt in Jagodin Mala. This similarity between the painted enclosure of the Garden of Eden in the crypt and the bronze fence shall serve us as a foothold for dating our slab and comprehending the development of its relief ornament.

The same ornament, probably dating from the same period as the bronze fence and the frescoed crypt in Jagodin Mala, is discovered in Sirmium (Sremska Mitrovica), Salona and Karataš (Diana), as well as in the mosaic technique in the nymphaeum in Mediana and in the Palace of Diocletian in Split, all from the IV century. It is also found on the sarcophagus lid in the Church of Saint Apollinaire in Classe in Ravenna, originating from the V century.

The geometric motif from the Niš slab is identical with the motifs from known parapet slabs in Karataš and Sirmium.

It represents a simplified, stylized to the perfection, motif of cross, which should be best referred to as the basic type, derived from the so-called original type identified in square diagonally crossed lattices. The basic type, which was enriched in the course of time, is dis-

tinguished as the developed type. The developed type of Chrismon is dated to the second half of the VI century. It is preceded by the suggested basic Chrismon type that should be dated to the second half of the IV century, or not later than the first decades of the V century.

The assumption that the painters of the Heavenly Fence in the crypt had the recently uncovered bronze fence in their sight may be of importance for fixing the date of the Niš slab origin. Since this assumption has proved true, we have good reason to state, considering the similarity of the bronze fence and the parapet slab motifs, that sculptors and painters were inspired by the motifs of the bronze fence, which had been brought to Niš in the second half of the IV century. In conformity with the new trend, they replaced the head of Medusa or lion by a circle within a circle (Christ and God). The parapet slab from Niš was most probably produced in this period, that is, at the end of the IV century.

This detail of the architectonic sculptured decoration, thus singled out, does not enable accurate determination of its purpose or position. The idea is therefore imposed that this parapet slab belonged to an altar partition of a nearby church whose existence has not yet been asserted, or it was a part of a partition which separated the aisles of a basilica, or, maybe, it separated certain space within the martyrium in Jagodin Mala like the similar one in Karataš, or enclosed the tomb of a wealthy citizen of Niš.

Another question to be answered is also in which stone-mason's workshop the Niš slab was produced. Since the identical slabs from Karataš and Sirmium originate from the same workshop, the slab from Niš must have been made in it, as well.

The appearance of identical slabs in Sirmium and Karataš was explained by river traffic along the Danube and the Sava. The discovery of the same slab in Niš may be explained in the same manner. The connection between Niš and the Danube limes in the IV century has been confirmed by the existence of a workshop for the production of military equipment which supplied the legions on the Danube border. Waterways of the rivers Nišava, Morava and Danube, together with the motif, also link the slabs from Niš, Karataš and Sirmium.

It is not easy to decide on the whereabouts of the workshop in which all the three slabs were made. A conclusion arises that the slabs from Karataš and Sirmium, with the same motif as the Niš one, were produced in the workshop in Niš and, like the army equipment made in Niš, reached Karataš and Sirmium on the Danube by the same waterway.

In default of classified catalogue systematization, we have tried to compile more data on our slab based on the separated examples of parapet slabs from this area of the Balkans and thus supplement our knowledge about the art of the first Christians of Niš. Upon completing the analysis of early-Byzantine partitions, we suggested the genesis and typology of the development of parapet slabs with the motif of Chrismon. Following past scientific knowledge, in which the genesis of a Chrismon is perceived in two crossed lattices, we have recognized it as the original type. The slabs with a simplified Chrismon image have been distinguished as the basic type, which precedes the developed type determined by the science. Alongside with comprehending that this motif represents a part of common knowledge, we have suggested possible modeling on surrounding objects as a method of creative endeavors of artists from Niš. We have tried to identify the existence of an atelier in Niš in the 4th century, from which such slabs could have been exported all the way to the Danube limes. Further discoveries of basic-type parapet slabs in Niš and its surroundings would significantly help solving here exposed dilemmas.

